

Милан СТАКИЋ /Београд/

МОРФОНОЛОШКЕ ПОЈАВЕ У ГРАМАТИЧКОМ СИСТЕМУ МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА *

(Терминологија и научни приступ)

Професор Михаило Стевановић је синтезу својих граматичких учења дао у познатом универзитетском уџбенику, двотомној граматици – засад још увек најобимнијој и најкомплетнијој код нас – под насловом *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма. I. Увод, фонетика, морфологија* (Научно дело, Београд, 1964, стр. X + 696);¹ *II. Синтакса* (Научна књига, Београд, 1969, стр. VIII + 902).

У првом тому, у *Фонетици* расправља о *гласовним променама и гласовним законима*. Овом приликом посебно ће бити анализиран управо тај део фонетике, који се у новијим граматицама² и новијој лингвистичкој литератури³ назива *морфонологија* (или *морфофонологија*). Овај термин ми се чини прикладним јер обухвата гласовне процесе у промени облика речи и у творби речи и одсликава природну везу фонологије са морфологијом и творбом речи.

Проф. М. Стевановић све гласовне промене дели на *апсолутне* и *условне*. Апсолутне су кад се „неки гласови каткад, онакви какви су били, не чувају у појединим језицима или неким њиховим дијалектима, него се мењају у раз-

* Израду овога рада финансирало је Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије у оквиру пројекта 1748 *Терминолошка стандардизација лингвистичког описе савременог српског језика*.

¹ За овај рад користио сам друго издање – Научна књига, Београд, 1970. И сви цитати биће дати према овом издању.

² Упор. Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд, 1999, стр. 40: „Морфофонологија (или морфонологија) је део граматике који проучава и описује гласовни (фонолошки) састав речи и понашање гласова (фонема) у промени облика речи и у творби речи”.

³ Упор., нпр., Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I A O*, Zagreb, 1969; i Deјvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd, 1988.

личне друге гласове или их потпуно нестаје у свим случајевима”.⁴ Ту би се убројале промене старих вокала које је имао и српски језик: А (ѐ), Ж (q), Њ (y), Ћ (ě), л самогласничко, њ и њ, а који су, у одређеним временским епохама, прелазили у друге гласове и тако потпуно нестали, а такође и данашњи рефлексии гласа Ћ (јат), за који каже: „Нигде он у српскохрватском језику није сачувао своју гласовну вредност, него је у једним говорима дао е, у другим *ије*, односно *је*, а у трећим *и*. Промена вредности и овога гласа била је апсолутна”.⁵ Детаљнијом анализом ових промена, осим замена старог гласа Ћ, бави се историјска граматика и зато се М. Стевановић на њих само узгредно осврнуо.

Условне гласовне промене су се вршиле само у извесним случајевима и под одређеним условима, нпр.: О се мењало у Е само иза предњонепчаних сугласника, К, Г, Х, су се мењали у предњонепчане само испред Ј и испред самогласника предњег реда, сонат Л је прелазео у О само на крају речи и на крају слога итд. Условне гласовне промене су се вршиле, дакле, везано за суседство појединих гласова, за неки међугласовни положај, или за положај у речи. На њима се могу потпуније и свестраније упознати *гласовни закони*, тј. правила по којима се врше. (Томо Маретић, за разлику од М. Стевановића, не поистовећује законе и правила: “У промјенама гласова разликујемо законе и правила. Када се који глас промијени или развије или ишчезне у свим ријечима у којима се томе налазе услови без изузетка, онда је то гласовни закон; а када се то изврши само у неким ријечима, дакле с већим или мањим бројем изузетак, онда је то гласовно правило. Држећи ту разлику на ум, можемо овако рећи: закон је правило без изузетак, – правило је закон с изузетак.”)⁶ и Маретић и Стевановић слажу се у запажању, које није само њихово, – да гласовни закони вреде само за одређено време и на одређеној језичкој, односно дијалекатској области.

Промене појединих гласова врше се углавном у међусобном додиру са другим гласовима – или услед усклађивања, изједначавања њихове артикулације, или услед разједначавања. За ово прво М. Стевановић каже: „Процес *асимилације (једначења)* условљен је склоношћу једних гласова да у непосредном суседству с другим неким гласовима своју артикулацију саображавају или и једначе с њиховом артикулацијом, и да се, на тај начин, делимично или потпуно изједначе с тим гласовима”.⁷ Он разликује *делимичну асимилацију*, кад се гласови једначе само једном компонентом артикулације, и *апсолутну асимилацију*, кад се једначе свестрано, по свим артикулационим елементима. Делимична би, на пример, била у *изђикаши* (*из + ђикаши*), а апсолутна у *зец* (од *зајец* преко *заец*). Апсолутна асимилација

⁴ М. Стевановић, н. д., стр. 85.

⁵ Исто, стр. 86.

⁶ Томо Маретић, *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб, 1963, стр. 45–46

⁷ М. Стевановић, н. д., стр. 99.

ствара услове за још један гласовни процес, за *сажимање*, које се врши кад се у једној речи нађу два иста вокала један до другог. Асимилација сугласника се врши најчешће тако што се први једначи са другим, док се тај процес код вокала одвија у оба правца. Ако се наредни глас једначи према претходном, то се зове *прогресивна асимилација*, а обрнуто – кад се претходни једначи према наредном, то је *регресивна асимилација*.

У језику се одвија и супротан гласовни процес *дисимилација* (*разједначавање*). „Она настаје спонтано да се избегне нагомилавање више по нечему сродних гласова када се нађу у скупу један до другог или на блиском одстојању један од другог, а огледа се у томе што се један глас, када се налази у непосредном или блиском суседству са по нечему сличним другим гласом, *разједначује* од њега, тј. мења се у други глас без те сличности, или га и потпуно нестaje”.⁸ Из овога следи да је и дисимилацију могао поделити на делимичну и апсолутну (потпуну), али није употребио те термине, мада према правцу деловања, као и код асимилације, разликује *регресивни процес* и *прогресивни процес дисимилације*. Прогресивна дисимилација би била у народном изговору прилога *млодо* у којем услед нагомиланости носног елемента *и* губи носну артикулацију, а чува алвеоларни и сонантски карактер. Регресивну имамо у народном изговору речи *џумно* – *џувно* и *џамница* – *џавница*, где је у групи *ми* сонант *м* изгубио носни елемент артикулације, а сачувао лабијални и сонантски карактер. То су уједно и примери делимичне дисимилације, док би апсолутну (потпуну) илустровали примери типа *буков*, *смоков* (од *букв-ов*, *смокв-ов* у којима је основинско *в* испало, на блиском одстојању од истог таквог гласа у наставку), или данашњи облици бројева *дванаесџ*, *џринаесџ* и сл. од ранијих облика *дванадесџ*, *џринадесџ* и сл., у којима се зубно *д* изгубило јер је било на блиском одстојању од зубних сугласника *сџ* итд. Посебна врста (апсолутне) дисимилације је *хајлолоџија* – нестajeње читавог слога кад се нађе непосредно поред истог или сличног слога у некој речи, нпр., *орденосац* (од *орденоносаци*), *морфонолоџија* (од *морфофонолоџија*) и сл. Треба, међутим, напоменути да је та појава ретка у српском језику јер се не врши кад год би се угрозила јасноћа означавања одговарајућег појма отуда само: *зубобоља*, *зимоморан*, *мекокорка* и сл.

Нису исте важности и исте заступљености као процеси асимилације и дисимилације гласовне појаве као што је *хијаџ* (*зев*) који настаје кад се два самогласника нађу један до другог, а отклања се или асимилацијом (*двоеџа*, *своеџа* од *двојеџа*, *својеџа* дало је *двооџа* и *свооџа* и сажимањем – *двоџа*, *своџа* и сл.), или развијањем *џрелазноџ* звука, односно гласова *в* или *ј* у положају између два самогласника; или *меџаџеза* – преметање двају слогова (народни изговор *намасџир* место *манасџир*), или двају гласова (*баџрак* м. *баџрак* и сл.), али јесте истог ранга и исте важности *аналоџија*, по којој „ре-

⁸ Исто, стр. 101.

чи и њихови облици доста често мењају свој некадашњи облик – не вршењем гласовних процеса у њима, него просто угледањем на њима сродне друге облике или друге речи у којима је било услова за гласовне промене”.⁹ Примери аналогije могли би се наћи у свим морфонолошким процесима, а овде је потврђена следећим примерима: ген. једн. *жѣнѣ* место *жѣни* (некада је наставак био – њ) – према именицама типа *душа*, ген. једн. *душе* (где је –е од некадашњег наставка –А); наставак за 1. л. једн. презента –м место –у (који данас имају само два глагола у књижевном језику – *хоћу* и *моћу*), наставак –м уместо –у (од – ж) глаголи су добили по угледу на само пет некадашњих атематских глагола: *јесам*, *дам*, *јам*, *вем* и *имам*; велики број именица мушког рода испред наставка множине добио је слог *ов* према малобројним именицама типа *син* у којих је *ов* био део основе.

Једначења сузласника су асимилационе појаве, регресивне асимилационе појаве. Проф. М. Стевановић их назива *једначење ѿ звучности* и *једначење (асимилација) сузласника ѿ месѣу* и *начину сѣварања*. У новијим граматикама ове појаве се називају *зласовним алтернацијама*.¹⁰ Термин *алтернације* је много подеснији из више разлога: не обавезује да се у опису савременог језичког система залази у његову историју, омогућује већу тачност и прецизност, смањује број погрешних тумачења и, што је најважније, у целини одсликава савремено стање у којем се углавном чувају резултати некада извршених гласовних промена за које је данас мање важно фонолошко окружење, а много важније, могло би се рећи и једино важно, морфолошко окружење, па се и чувају као обележја појединих морфолошких облика и творбених типова.¹¹

Ўирошћавање сузласничких скуѣова и *ѣубљење сузласника* заснива се на процесу дисимилације, што се, опет, често комбинује са асимилацијом, а све је мотивисано лагодношћу артикулације, тј. тежњом да се олакша изговор, нпр.: *безакоње* (од *беззакоње*), *обући* (од *обвући*), *руски* (од *русски*); *расѣаѣи* (од *разсѣаѣи* преко *рассѣаѣи*), *ѣедесѣи* (од *ѣѣдесѣи* преко *ѣеддесѣи*) и др. И ово је морфонолошка појава јер се „такви скупови стварају или у појединим облицима речи, или при њихову извођењу, или при стварању сложених речи”.¹² Овакве појаве знатно увећавају број консонантских алтернаци-

⁹ Исто, стр. 105.

¹⁰ Упор.: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, н. д., стр. 43–60; Радоје Симић, *Српска граматика И. Увод, фонологија, морфологија*, Београд, 2001, стр. 77–100; Еугенија Барић и др., *Приручна граматика хрватскога књижевног језика*, Загреб, 1979, стр. 49–62.

¹¹ О гласовним алтернацијама опширније и документовано писао сам у више радова, а посебно у књигама *Деривациона фонетика именица и ѣридева у јужнословенским језицима*, Београд 1988; и *Морфонологија и деривација*, Београд 2002.

¹² М. Стевановић, н. д., стр. 113.

ја¹³ и изискују увођење нултог алтернанта (∅), нпр. *с : ∅* (у *руски* од *русски*) и сл. Напоредо са овим процесима – то проф. М. Стевановић с правом истиче – делује и „други један принцип, принцип према коме се не допушта обличка деформација речи и облика до те мере да њихово значење дође у питање”.¹⁴ Семантички условљена прецизност изговора, дакле, не допушта губљење сугласника у примерима као: *шестстогодишњи* (јер *шестстогодишњи* означава оно што је старо шест година), *ојчейиши* (јер *очейиши* значи – нагазити), *јројусљив* (јер *јројушљив* значи нешто сасвим друго) и сл. Проф. М. Стевановић не улеће у замке „очигледности” па да напише како се *ц* „мења” у *ч* (што се, нажалост, још може наћи у лоше писаним уџбеницима и приручницима), те у примерима типа *Баџица – баџички*, *удовица – удовички* и сл. каже да смо „место *ц*, које имамо у основи именица, код придева доби-ли *ч*”.¹⁵ Много је прецизније, разуме се, рећи да у овим и сличним примерима имамо алтернацију *ц : ч*, да *ц* алтернира са *ч*, али би много горе, и сасвим нетачно, било рећи да се *ц* „мења” или „прелази” у *ч*.

Промена О у Е и меки сугласници је прогресивни асимилациони процес у којем је „иза меких (палаталних) сугласника, иза сугласника који су се стварали на предњем непцу, под утицајем њихове предњонепчане артикулације, самогласник задњег реда *о* редовно прелазио у *е*”.¹⁶ Овде је аналогија према тврдим сугласницима довела до великог броја дублета, нарочито код оних предњонепчаних сугласника који су некад били меки па су временом очврсли, отуда: *јејзажем* и *јејзажом*, *ковачем* и *ковачом*, *салашем* и *салашом* и сл.

Термин *алтернација* проф. М. Стевановић је употребио само у одељку *јревој самогласника (алтернација)*. У примерима *шећи – шок*, *биши – бој* издваја „ однос самогласника *е : о* и *и : о*” и каже :”Овакве самогласничке промене које не можемо објаснити утицајем суседних гласова или њиховим положајем у речи познате су у језику под називом *јревоја самогласника (алтернације)*.”¹⁷ Данас се, као што је речено, под појмом *алтернација* подразумева смењивање гласова у облицима речи и у творби речи.

Проф. М. Стевановић говори о *јромени задњонепчаних сугласника Г, К и Х (јалатализиација)*, мада би, посебно овде, много прикладнији термин био *смењивање* или *алтернирање*. Под истим насловом тврди да смо „под утицајем сугласника *ј* и самогласника предњег реда имали претварање задњонепчаних сугласника *к, ѓ* и *х* у предњонепчане *ч, ж* и *ш* (палатализација) и у зубне *ц, з* и *с* (сибилизација)”.¹⁸ А мало даље каже да су се те

¹³ М. Стакић, *Морфонолозија и деривација*, стр. 165–207.

¹⁴ М. Стевановић, н. д., стр. 114.

¹⁵ Исто, стр. 118.

¹⁶ Исто, стр. 118.

¹⁷ Исто, стр. 123.

¹⁸ Исто, стр. 124.

промене вршиле испред самогласника *e* и *и* и непостојаног *a*. Са овим последњим – да су се *к*, *џ*, *х* мењали испред непостојаног *a* – у колизији је хронологија. Наиме, промена *к*, *џ*, *х* у *ч*, *ж*, *ш* много је старија од појаве *нејосџојаноџ a*. А сасвим је тачно да задњонепчани сугласници *к*, *џ*, *х* алтернирају са *ч*, *ж*, *ш* у речима са тим гласом, упор.: *језичак*, *бубрежак*, *џрашак*; *мрачан*, *џужан*, *сџрашан* и сл.

Још нешто је, када је реч о његовом тумачењу промена *к*, *џ*, *х*, тешко прихватити – поистовећивање *јошовања* и *џалаџализације*. Наиме, за М. Стевановића палатализација је и у примерима: *Личанин* (од *Ликјанин*); *јачи* (од *јакји*), *дражи* (од *драџји*), *џиџи* (од *џихји*); *вичем* (*викј*–), *сџружем* (*сџрџј*–), *машем* (*махј*–) и сл. Све су то, дабоме, категорије у којима су сачувани резултати јотовања, а не палатализације. Ако се и може дискутовати о сличности, чак и о истоветности резултата тих двају прасловенских гласовних процеса, у савременом језику морали би се раздвојити јер су сачувани у различитом морфолошком окружењу. Ако је, на пример, у компаративу придева (*џврђи*, *љуђи*, *црђи*, *бељи* и сл.) јотовање, што ни М. Стевановић не спори, онда у тој истој категорији примери типа *јачи*, *дражи*, *џиџи* морају се такође посматрати као резултат *јошовања*.

За *нејосџојано a* као и за *сугласник л на крају слога* проф. М. Стевановић с правом констатује да „ова гласовна појава није условљена оваквом или онаквом природом суседних гласова већ положајем у речи”.¹⁹ Данас би се, у вези с тим, говорило о морфонолошким алтернацијама А : Ø и Л : О.

На крају, могло би се за тумачење морфонолошких појава проф. Михаила Стевановића закључити да му је терминологија класична, у духу времена и лингвистичког правца којем је припадао, а да су му научне анализе луцидне, поуздане, документоване, те да је у том погледу прави наследник Александра Белића и да је заједно са исто тако славним земљаком и савремеником Радосавом Бошковићем истакнути представник београдске лингвистичке школе.

Милан СТАКИЧ

МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ
МИХАИЛО СТЕВАНОВИЧА
(Терминология и научный подход)

В этой работе автор рассматривает учение проф. Михаило Стевановича о фонологических процессах в морфологии и словообразовании. Он обращает особое внимание на терминологию и научные решения, исходя из современных лингвистических достижений в области морфонологии.

¹⁹ Исто, стр. 144.